

МОЗАИЦИ ГРАЂЕВИНЕ СА ОКТОГОНОМ
ИЗ АНТИЧКОГ НАИСА

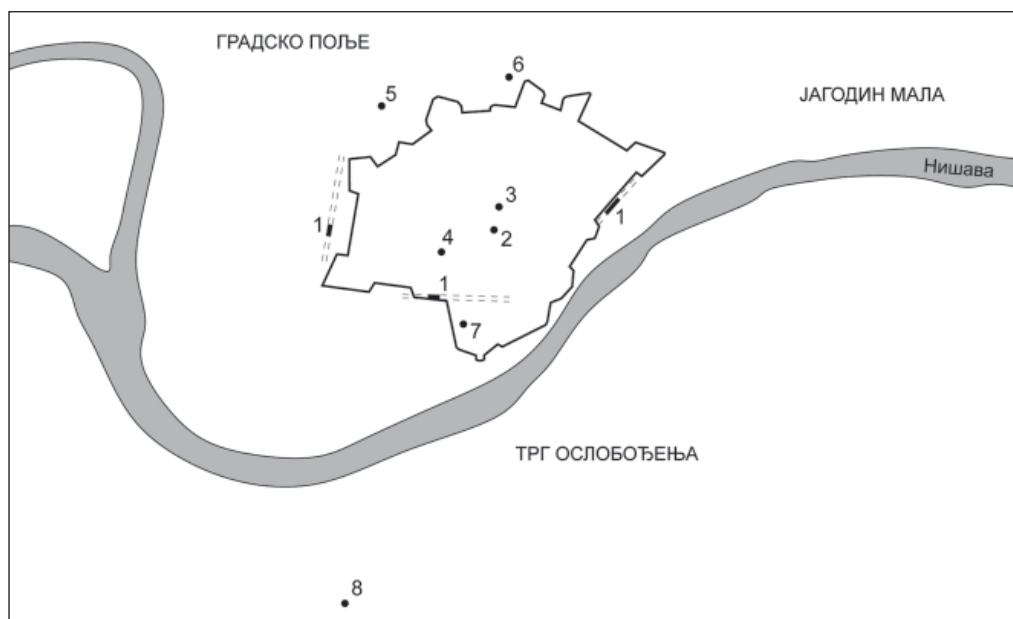
Археолошка истраживања остатака античког Наиса, која се са прекидима и у мањем обиму спроводе од краја XIX века, нису још увек довољна за стварање комплетне слике о развоју града у свим његовим аспектима.¹ Град, познат из историјских извора, као место где су рођени цареви Константин I и Констанције III, где су боравили Констанције Хлор у успону своје војне каријере и Лициније у време сукоба са Константином 316-317. године, где су се краће или дуже задржавали Константин I и његови наследници - Констанс и Констанције II, Јулијан Апостата, Валенс и Валентинијан I.² У Наису је постојала радионица за израду предмета од племенитих метала (сребра),³ а спис Notitia dignitatum га наводи као једно од места где се производи и оружје за римску војску.⁴ Политички и економски успон града, нарочито изражен од друге половине III века, свакако је условио и подизање низа луксузних грађевина, јавног и приватног карактера. За потребе боравка високих провинцијских и државних, царских службеника, као и самих царева, постојала је одговарајућа грађевина, која је у себи носила обележја јавног,

¹ П. Петровић, *Ниш у античко доба*, Ниш 1976, 13-17; Исти, NAISSUS - задужбина цара Константина, у: *Римски царски градови и палате у Србији*, ур. Д. Срејовић, Београд 1993, 57; Г. Милошевић, „Италијански план“ Ниша из 1719. године као повод за реконструкцију изгледа средњовековног и античког града, у: *Ниш и Византија III*, Ниш 2005, 151-160.

² П. Петровић, *Ниш у античко доба*, 36-41; М. Мирковић, Нека питања владе Константина и Лицинија, *Зборник Филозофског факултета XII-1*, 1974, 145-150; П. Петровић, у: *Римски царски градови и палате у Србији*, 60-62; М. Vasić, Boravci Konstantina I u Nišu, *Zbornik radova sa Međunarodne Akademije „Kult Sv. Cara Konstantina između Istoka i Zapada“* u Nišu 15. decembra 2001, Niš 2003, 25-29; А. В. Поповић, Књижевна делатност Јулијана Апостате у Нишу, у: *Ниш и Византија III*, Ниш 2005, 81-85, са старијом литературом.

³ I. Popović, Les productions officielles et privées des ateliers d'orfèvrerie de Naissus et de Sirmium, *Antiquité Tardive* 5, 1997, 134-138; Иста, The activity of the Naissus workshop in the fourth century and the finds of the valuable objects from the western provinces of the empire, у: *Ниш и Византија IV*, Ниш 2006, 113-126.

⁴ Not. dign. Or. XI 37.

Сл. 1. Антички Наис: 1. остаци бедема; 2. форум; 3. античка улица - decumanus; 4. античка улица - cardo; 5. грађевина са октогоном; 6 - 8 терме.

Fig. 1. Ancient Naissus: 1. remains of ancient bulwark; 2. forum; 3. ancient street - decumanus; 4. ancient street - cardo; 5. structure with octagon; 6 - 8 thermae.

церемонијалног, и приватног карактера.⁵ Захваљујући значајном открићу 80-их година XX века, могуће је помишљати да је пронађена једна таква грађевина, која у себи садржи наведене карактеристике.

Остаци једног већег објекта откривени су приликом сондажних радова на траси пешачке стазе између турске тврђаве и комплекса техничких факултета, на локалитету „Градско поље“, на удаљености око 300 м у правцу северозапада од средишњег дела античког града (сл. 1). Грађевина је ископавана током 1987-88. године (сл. 2), резултати истраживања до данас нису објављени.⁶ Објекат је откривен у свом северном делу (сл. 3), површине око 320 м², са пет квадратних просторија, од којих је једна, централна, била октогоналног плана у унутрашњости, са четири полукружне нише на дијагоналним странама. Улаз у просторије је био на југу, кроз двокрилна врата, ширине 1,90 м, кроз октогоналну одају се улазило у две бочне (северозападну и југоисточну), а из ових даље у друге две просторије објекта. Свих пет откривених просторија имале су подно грејање, системом хипокауста, а југозападна просторија је имала и зидно.

У свим истраженим просторијама констатовани су остаци мозаичких подова, као и у простору испред октогоналне просторије. Мозаици су

⁵ P. Petrović, Villa and domus tribuni at Mediana, in: *The Age of Tetrarchs*, ed. D. Srejović, Belgrade 1995, 232-243.

⁶ Основа објекта је објављена код: С. Гушић, Naissus, у: *Римски царски градови и палате у Србији*, ур. Д. Срејовић, Београд 1993, 167, сл. 90.

Сл. 2. Грађевина са октогоном, документација Археолошког института у Београду
 Fig. 2. Structure with octagon, documentation of the Archaeological Institute in Belgrade.

различито очувани, за реконструкцију мотива остали су теписи из четири просторије, који су конзервирани и остављени *in situ*. Осим мозаика, грађевина је била украшена мермерном архитектонском деограцијом и фрескама.

Подлога за мозаик се састојала од четири слоја: *rudus*-а, дебљине 9 цм, од ломљеног камена и кречног малтера, *nucleus*-а од два слоја од по 5 цм, од кречног малтера са мрвљеном опеком, и завршног танког малтерног слоја дебљине 1 цм са мрвљеном опеком, у који су полагане тесере. Мозаичке коцкице су од камена беле, светло и тамноплаве, црвене и тамноцрвене боје.

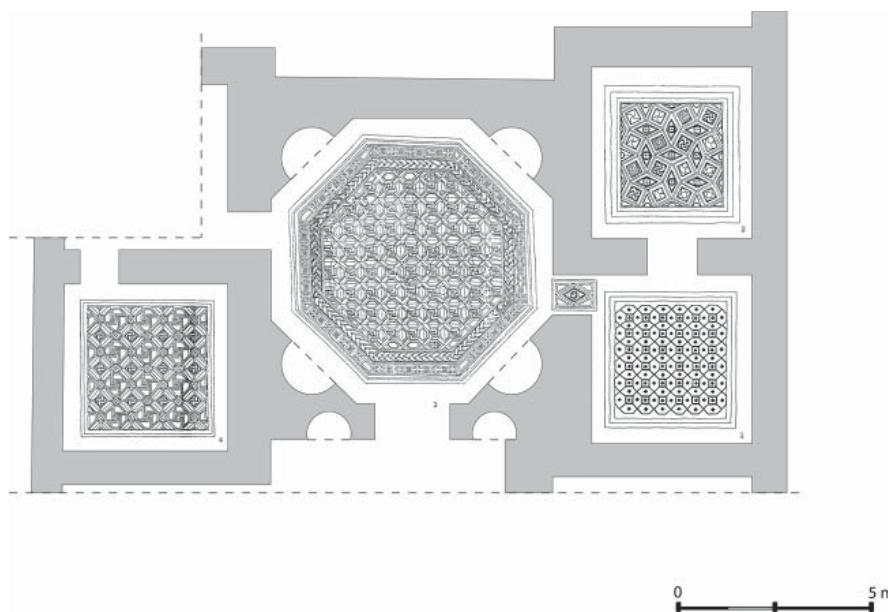
Мозаици су организовани у појединачне тепихе са ивичном бордуrom, са мањим пољима у пролазима између просторија (сл. 4). Ивичну бордуру у свим просторијама чине низови правоугаоних трака, док је у просторији 3 (сл. 5) поље оивичено додатно меандрима од свастика и квадратима,⁷ као и троструким ужетом.⁸

⁷ M. Blanchard, J. Christophe, J. P. Darmon, H. Lavagne, R. Prudhomme, H. Stern, *Répertoire graphique du décor géométrique dans la mosaïque antique*, Bulletin de l'Association internationale pour l'étude de la mosaïque antique fasc. 4, Paris 1973, 267, 488. (у даљем тексту: *Répertoire graphique*).

⁸ *Répertoire graphique* 196.

Сл. 3. Грађевина са октогоном, основа са остацима мозаичких подова
Fig. 3. Structure with octagon, the ground plan with remains of the mosaic floors.

Сл. 4. Грађевина са октогоном, реконструкција мозаика, према Р. Стојановић
 Fig. 4. Structure with octagon, reconstruction of the mosaic floor, according R. Stojanović

У четири просторије примењене су три различите композиције:

1. Основну композицију у просторијама 1 и 4 чине октогони који се додирују (сл. 6, а),⁹ са четири квадрата који их повезују. У следећој фази, мотиви су рашчлањени на различите начине:

а) у просторији 1 (сл. 6, б) унутар сваког другог октогона уписан је по квадрат, који се тангентима на угловима додирује са суседним уписаним квадратима,¹⁰ чиме се добијају издужени хексагони;

б) у просторији 4 (сл. 6, в) сваки други октогон издељен је меандрима, односно мотивом свастике.¹¹

2. У просторији 2 (сл. 6, г) примењена је композиција од квадрата и ромбова који се додирују.¹²

3. У октогоналној просторији 3 (сл. 7, д) коришћена је композиција од октогона и крстова који се додирују, који образују дугуљасте хексагоне.¹³

Мозаички теписи су постављани сукцесивно у просторијама. Немарност у зидању грађевине, које се огледа у неједнаким дужинама зидова просторија и која варира до 20 цм, делимично је утицала на квалитет постављања композиција, односно на појављивање грешака. Једино је

⁹ *Répertoire graphique* 344.

¹⁰ *Répertoire graphique* 350.

¹¹ *Répertoire graphique* 356.

¹² *Répertoire graphique* 389.

¹³ *Répertoire graphique* 372.

Сл. 5. Грађевина са октогоном, мозаик у просторији 3

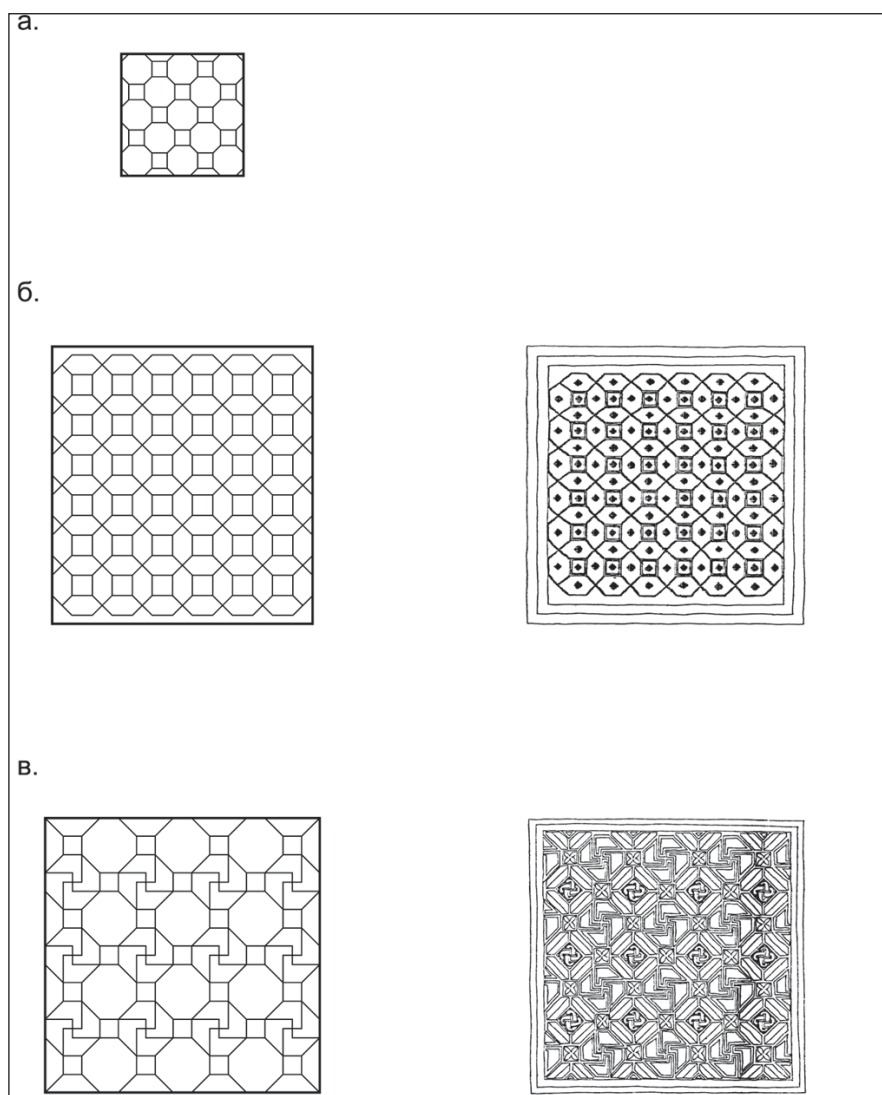
Fig. 5. Structure with octagon, mosaic in the room 3

у просторији 2 прецизно постављена композиција, која је обухватила четири квадратна низа по четири поља. Из средишњег дела је вршено мерења, најпре ромба од два једнакокрајна троугла, на који су се даље надовезивали положени и вертикални ромбови, са квадратима у међупросторима. Дужина сваке странице износила је 2 римске стопе, односно око 60 цм. Међутим, у осталим просторијама је дошло до извесних одступања: у просторији 1 мотив ромбова према јужном и северном крају просторије није испуњен до краја, тако да постоје празнине од по пола стопе, односно 15 цм, на свакој страни, док су крајњи источни и западни низ хексагона шири у односу на остале за око 5 цм, какав је забележен случај и код композиције у просторији 4. У октогоналној просторији, одступања у композицији се уочавају на страни улаза и насупрот њему. Анализом композиције утврђује се да је мерења мотива вршено не од тачке улаза, већ од југоисточног косог зида просторије, чиме су добијене поменуте грешке.

Код свих тепиха, основна геометријска композиција обогаћена је мотивима испуне: цветићима у крсту у просторији 2,¹⁴ четири листа у просторији 4,¹⁵ круговима, полукруговима, Саломоновим чвором, свастиком, пропелерима, два вретенаста листа која се секу у просторији 1 и свастикама у перспективи и мотивом у облику врха копља у просторији 3.

¹⁴ *Répertoire graphique* 107.

¹⁵ *Répertoire graphique* 109.

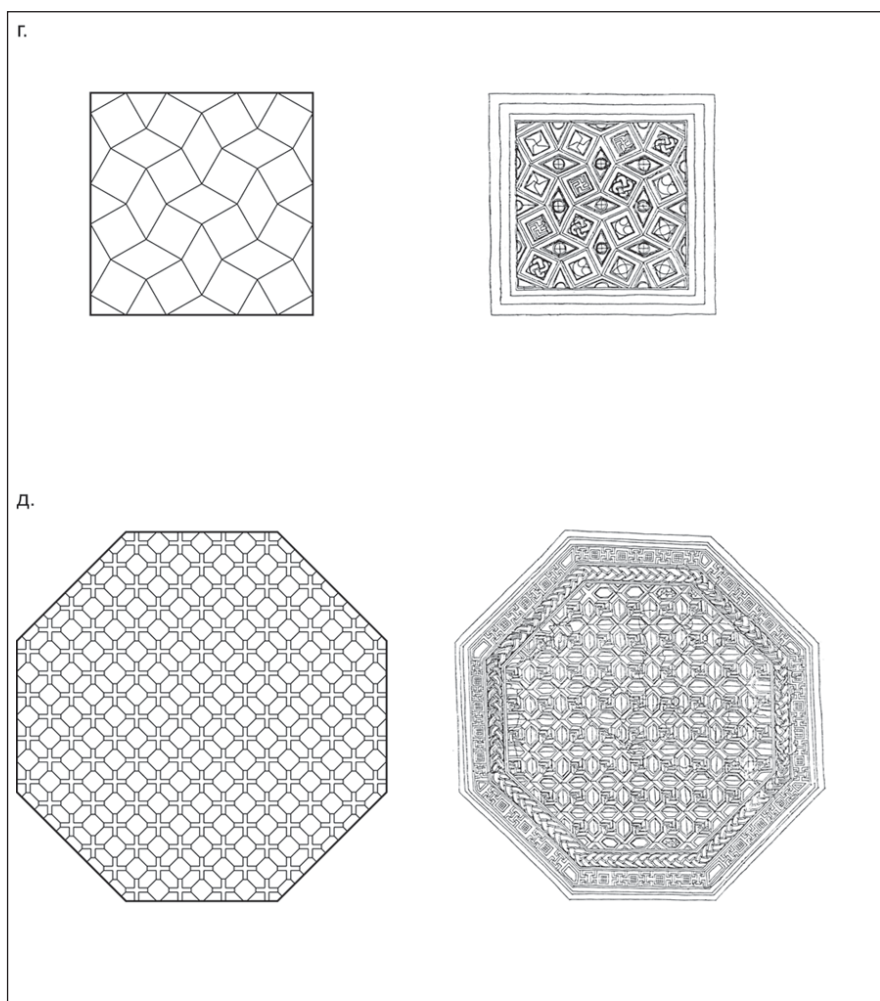

Сл. 6. Композиционе схеме у просторијама 1 (а, б) и 4 (в)

Fig. 6. The composition schemes, room 1 (a, b) and 4 (v)

Композиционе схеме и мотиви примењени на мозаицима грађевине са октогоном, имају у себи одређене елементе за датовање. У том смислу је индикативна крстава схема са октогонима, заступљена у централној просторији 3. У мозаичкој уметности се јавља крајем III и почетком IV века, а нарочито је омиљена током IV и V века.¹⁶ Највероватније је развијена у источним провинцијама Царства, са независном и истовременом појавом

¹⁶ G. Salies, Untersuchungen zu den geometrischen Gliederungsschemata römischer Mosaiken, *Bonner Jahrbücher* 174, 1974, 8, Bild 2, 29.

Сл. 7. Композиционе схеме у просторијама 2 (г) и 3 (д)

Fig. 7. The composition schemes, room 2 (g) and 3 (d).

у Италији. Најранији познати примери потичу из Диоклецијанове палате у Сплиту и Северне и Јужне цркве у Аквилеји.¹⁷ Источно од Диоклецијановог маузолеја у Сплиту, делимично је истражен објекат са три мозаичка тепиха, од којих су два идентична нашим композицијама у просторијама 2 и 3: крстава схема са октогонима и композиција од ромбова и квадрата.¹⁸ Крстава схема се једино разликује у мотиву испуне, у Сплиту су то Саломонови чворови, док су у Наису заступљене свастике у перспективи. Композиција од октогона и квадрата у просторијама 1 и 4, позната је

¹⁷ G. Salies, *нав. дело*, 8, Kat. 346, 347, 361.

¹⁸ Sh. McNally, Joint American-Croatian excavations in Split (1965-1974), *Antiquité Tardive* 2, 1994, 112-113, fig. 5.

од ране мозаичке уметности црно-белог стила, у Африци је најчешће у употреби током III и IV века, док је на Истоку релативно ретка.¹⁹

Поједине композиције и мотиви, заступљени на мозацима грађевине са октогоном срећу се и код мозаика Медијане. Међутим, мозаици Медијане се разликују у појединим елементима: израђени су према комплекснијим схемама, имају већи број разноврсних мотива испуне, богатији колорит тесера и занатски су боље изведени. Композиције које су заступљене и код једних и других мозаика су октогони са квадратима са меандрима од свастика (у просторији 2 грађевине са октогоном), које украшавају источни трем Виле са перистилом на Медијани, међутим, мотиви испуне су богатији и разноврснији у корист медијанских мозаика. Поједини мотиви испуне заједнички су за оба локатитета: цвет у крсту, Саломонов чвор, четири листа.

Мозаици Виле са перистилом на Медијани датовани су у другу грађевинску фазу Медијане, јер је испод мозаичког пода потврђено постојање старијег, малтерног пода са репарацијама, из прве фазе Виле. На основу резултата археолошких истраживања прва фаза је одређена у време Константиновог освајања Илирика 317. године, до 330. године, када, судећи према оптицају новца, долази до рушења грађевина прве фазе и подизања нових.²⁰ Првој фази припада мали триклиннијум, који одступа у оријентацији од Виле са перистилом.²¹ Триклиннијум је имао мозаички под, који стилски одступа од осталих мозаика Виле са перистилом, а који би временски могао да се поклапа са постављањем мозаика у грађевини са октогоном у Наису. Постављање мозаика у осталим деловима Виле са перистилом могли би да се ставе у временски распон од 330.-361./363. године, када су забележени и знатни оптицаји новца на Медијани, нарочито у време Константинових наследника Констанција II, од 337.-346. и Јулијана Цезара 355.-361. године.²²

Грађевина са октогоном у Наису подигнута је вероватно у првим деценијама IV века, односно после 309-310. године, јер је у малтеру зида октогоналне просторије пронађен бронзани новац Максимиана Даје, кован у Кизику.²³

Откривени део грађевине са октогоном оставља истраживачима низ питања, која би будућим исцрпним истраживањима могла наћи потврду: ко је могући власник грађевине, када су мозаици могли да буду постављени и одакле су могли да дођу мозаичари који су украсили овај објекат? Одговоре на њих је на овом нивоу истражености веома тешко дати, међутим, извесни

¹⁹ G. Salies, *нав. дело*, 10.

²⁰ M. Vasić, *Mediana - domaine impérial ou bien privé*, in: *Römische Städte und Festungen an der Donau*. Akten der regionalen Konferenz, organisiert von Alexander von Humboldt-Stiftung, Beograd, 16-19 Oktober 2003, Hrsg. M. Mirković, Beograd 2005, 168-169.

²¹ Г. Јеремић, Мозаици Медијане - нека разматрања, у: *Нису и Византија IV*, 2006, 46, сл. 3

²² M. Vasić, *нав. дело*, fig. 4.

²³ Т. Ћершков, Ниш - Тврђава, Градско поље, локалитет „Пеšaчка стаза“, *Dnevnik arheoloških istraživanja 1987.*, 04.12.1987, sitni nalaz C-18.

елементи упућују на висок ранг становника и корисника грађевине, као и на претпоставку о радионичком пореклу мозаика.

Октогонална просторија је опредељена као вестибул, који у римској архитектури представља улазну просторију, пролаз између спољних врата и унутрашњости куће или место за пријем. Вестибула се богато декоришту, јер одају укус и ранг власника објекта, зато у њима налазимо скулптуре, фреске, мозаике. Уколико представљају просторије за пријеме, често имају и подно грејање, које указује на коришћење и током зимских месеци. Будућим истраживањима на Градском пољу треба очекивати откриће унутрашњег дворишта-атријума, ауле - сале за пријеме, вероватно апсидално завршене, и триклинијума разуђеног плана, који представљају заједничке елементе многих касноантичких комплекса, опредељених као стан гувернера или царска палата. Октогон из Наиса, према начину градње и основи има своје паралеле у градитељским остварењима из Гамзиграда,²⁴ Сплита, Аквинкума,²⁵ Солуна, Ефеса,²⁶ али и низа других касноантичких комплекса.²⁷

Што се нишких мозаика тиче, они се уклапају у стандарде мозаичке уметности доба тетрархије, који су заступљени и у источним и западним провинцијама Царства.²⁸ Техника израде, избор композиција и мотива приближава ове мозаике пре остварењима из Сплита, него истовременог Гамзиграда, који стоји под грчким и малоазијским утицајима.²⁹ Посебно у односу на мозаике Медијане, ови мозаици делују веома поједностављено, тако да се може претпоставити да су постављени пре медијанских и да су могли да послуже као узор за избор појединих мотива, који ће се коју деценију касније наћи на Медијани, у додуше, нешто другачијој интерпретацији. Мозаици из грађевине са октогоном хронолошки би одговарали старијим мозаицима Медијане из малог триклинијума, који се стилски везују за период тетрархије, а у избору мотива за северномедитерански басен, односно западноцарске радионице,³⁰ међутим,

²⁴ Д. Срејовић, Царски дворцац, у: *Гамзиград - касноантички царски дворцац*, Београд 1983, 38.

²⁵ L. Lavan, The residences of late antique govrenors: a gazetteer, *Antiquité Tardive* 7, 1999, 141, fig. 5.

²⁶ такозвана палата проконзула Африке, в.: L. Lavan, *нав. дело*, 148, fig. 11.

²⁷ D. Scagliari Corlaita, Gli ambienti poligonalni nell'architettura residenziale tardoantica, in: *XLII Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina*. Seminario internazionale sul tema: „Ricerche di Archeologia Cristiana e Bizantina“, Ravenna, 14-19 maggio 1995, Ravenna 1995, 837-873.

²⁸ в. преглед: R. E. Kolarik, Tetrarchic floor mosaics in the Balkans, *La mosaïque gréco-romaine IV*, Trèves 8-14 août 1984, Paris 1994, 171-183, Pl. XCI-XCVIII; Иста, Late antique floor mosaics in the Balkans, у: *Ниш и Византија IV*, 2006, 159-176.

²⁹ G. Jeremić, Die Mosaiken von Gamzigrad, mit besonderem Rückblick auf die Darstellung des Dionysos, in: *FELIX ROMVLIANA*. 50 Years of Archaeological Excavations, Papers from the International Conference, Zaječar, 27th-29th October 2003, Belgrade 2006, 52.

³⁰ G. Jeremić, Radionice antičkog mozaika, *Likovni život*, godina XVII, broj 107/108, januar-mart 2004, 61; Г. Јерemiћ, у: *Ниш и Византија IV*, 157; G. Trovabene, Mosaici pavimentali della villa di Medijana (Niš): analisi e confronti, у: *Ниш и Византија IV*, 2006, 127-144.

упоређујући програме једних и других, долази се до закључка да не припадају истом радионичком кругу. Могуће је да су у Наис и на Медијану отприлике у исто време дошле две независне групе уметника, а да је на Медијани у каснијем периоду организован рад мозаичара, који су преузели и део мотива, доступан са мозаика из Наиса. Оваква пракса је на Медијани већ у једном случају документована, код мозаика у ходнику Виле са перистилом, где је искоришћен мотив рибље крљушти са старијег мозаика из малог триклинјума. Међутим, будућим истраживањима, која су у случају грађевине са октоном могућа због слободних површина, биће више могућности за разматрање проблема мозаичке уметности касноантичког Наиса и њихово прецизније радионичко опредељење.

Gordana Jeremić

MOSAICS OF THE STRUCTURE WITH OCTAGON, FROM THE ANCIENT NAISSUS

During probes on the Gradsko Polje (Town Field) site in 1987-88, some 300m away toward northwest from the central part of the antique town, within the town fortifications, remnants of a larger structure, which contained rooms decorated with mosaic floors, were discovered. The northern part of the structure was discovered, with four square rooms grouped around the central room, with octagonal interior and four niches with half-dome headings on the diagonal sides. The discovered parts had floor heating, one of the rooms also had wall heating.

During the uncovering, mosaic were found, which were significantly damaged during later use and demolition of the structure, especially the mosaic in the back northeastern room. The nonchalance in the construction of the structure, reflected in unequal length of the room walls, which varies up to 0.20 m, partly affected the quality of placing and occurrence of faults in the mosaic compositions.

The mosaics are organized into individual carpets with carpet borders. The paper analyzes the composition schemes of mosaics in four rooms (octagons that touch, with the squares that connect them; octagons and crosses that touch and form elongated hexagons; the composition made of squares and rhombuses that touch). The main geometrical compositions are enriched with floral motives that signify fulfillment (floral motives, Solomon's knot, propellers, circles, motives shaped like a top of a spear).

The motives and composition schemes used for the mosaics of this structure have elements which could help date them, and the most telling in that sense is a cross-like scheme in the octagonal room, which is found in mosaic art of the late III and early IV century AD and which probably originated in eastern workshops of the Empire, but was used also in Italy at the same time. *Terminus post quem* for laying of the mosaic in the construction with octagon in Naissus is discovery of a Maximinus Daia's coin from 309-310 AD, found in the plaster of the wall of the structure. It could be said that the mosaics were created during the early rule of Constantine the Great, when the mosaics in small triclinium of the Villa with Peristyle on Mediana were approximately laid, while mosaics on the porches of the aforementioned villa would come after them.

